

La baronia d'Elx i Crevillent. La falsa dotació nupcial d'Isabel la Catòlica

Autor: Pep Mayolas
Data de publicació: 18-07-2012

Segons la història oficial, Isabel de Castella va rebre Elx i Crevillent com a dot pel seu casament amb Ferran d'Aragó. Aquesta baronia, però, ja havia format part dos anys abans d'un altre dot de casament. En Pep Mayolas ens explica què s'amaga rere un nou cas de contradiccions historiogràfiques.

La vila d'Elx i el lloc de Crevillent, al regne de València, van ser una baronia de la ciutat de Barcelona entre 1391 i 1473. El 1386, el rei Pere el Cerimoniós les va lliurar a l'infant Martí, el qual, per poder finançar les seves empreses italianes, les vengué el 1391 "a carta de gràcia –o sigui, amb dret a recuperació del venut, previ retorn de la quantitat rebuda–"1 a la ciutat de Barcelona. En virtut d'aquest contracte, Barcelona percebia anualment mil lliures d'Elx i cinc-centes lliures de Crevillent2.

L'any 1459, el rei Joan II va voler recuperar les viles per a la Corona, ja que n'havia traspassat el dret de lluïció3 a la seva esposa, la reina Joana Enríquez. El Consell barceloní, però, es resistia a vendre aquests dominis i encetà negociacions amb el rei per determinar en quines condicions havia de ser restituïda la baronia. En Carreras i Candi sembla reflectir-ho quan, tornant al segle XIV, ens documenta l'adquisició a l'infant Martí del "castell d'Arrahona, ab la vila de Sabadell, lo castell y vila de Terrassa y les viles de Tàrrega y Vilagrassa. En altra venda efectuada lo propri any de 1391 a nostra Ciutat, aquesta adquirí per 50.000 florins los castells d'Elix y Crivillent a València. Lo dret de lluhir aquestes jurisdiccions, excepció feta de les dues derreres, fóu donat per Joan II, en 1460, a sa segona muller Joana Enríquez"4.

Hem d'entendre que les creixents dificultats polítiques que desembocaren en la guerra civil (1462-1472) entre Joan II i la Diputació del Principat varen trencar tota possibilitat d'acord, i per això en Carreres i Candi recull que Joan II no havia traspassat el dret de lluïció d'Elx i Crevillent a la seva esposa. Barcelona, per la seva banda, deixà de percebre les

rendes anuals a partir d'aquell mateix 1459. "El 3 de juny de 1473, i com a un de tants actes de pacificació i liquidació de la guerra civil, el Consell de Cent va acordar concedir la revenda de la baronia al rei"5. No sabem si de l'acord es passà a la revenda efectiva, per tal com veurem que no és fins al 1481 que la baronia s'assigna a un destinatari concret, segons la majoria de fonts. En Carreras i Candi ja ens avisa que les de 1473 foren "Corts laborioses que s'arrossegaren més de cinch anys de Perpinyà a Lleyda, Balaguer, Cervera y Barcelona, fins a la mort de Joan II (19 de janer de 1479), sense res resoldre"6. Més endavant ens precisa que "a la vinguda del Rey [Ferran] se seguí l'acabament en les corts del 1481, de la labor començada en 1473. Llavors s'esperà que-s restauraría la Ciutat, de sa ruina. La sentencia reyal, passada a acte de cort y en la que hi intervingué personalment la reyna Isabel de Castella, resolgué la difícil situació creada per les confiscacions y donacions reyals"7.

En Sobrequés, tot i que en el seu estudi no en fa cap anàlisi, ens crida l'atenció i diu que "fóra interessant de veure –la documentació ho permet– què va succeir durant la guerra civil de 1462-1472. Cal suposar que Elx i Crevillent varen ser ocupades per Joan II abans que acabessin les negociacions iniciades el 1459".8 En efecte: el regne de València es bolcà en ajut de Joan II a partir dels anys centrals del conflicte, i el rei, tot aprofitant que Elx i Crevillent estaven en territori fidel, devia fer valer el dret de lluïció traspassat a la seva esposa per fer seves aquelles rendes. A partir d'aquí, són diverses les fonts9 que recullen que la titularitat de les viles, juntament amb la suma de 15.000 florins, conformà la dotació de noces de la germanastra de la reina, Aldonça Enríquez10. que el 25 de març de 1467 es casà a Tarragona amb en Joan Ramon Folch IV de Cardona, designat aquell mateix any Gran Conestable de la Corona, després de la mort del titular, En Bernat Joan de Cabrera.

Sobta, aleshores, que només dos anys després, el 1469, les mateixes viles d'Elx i Crevillent s'utilitzin per a dotar les capitulacions matrimonials d'Isabel de Castella amb Ferran d'Aragó11.

Les informacions sobre aquesta donació de Joan II a la seva jove són confuses i contradictòries, per tal com la futura Reina Catòlica es desentendrà de seguida d'aquest senyoriu i, segons algunes fonts de la història oficial, n'atorgarà la titularitat al seu comptador major, en Gutierre de Càrdenas.

En Martí de Viciana, quan ens parla de qui pacta l'enllaç d'Isabel i Ferran, diu: "I així el cardenal [Pero Gonçales de Mendoça] i Cárdenes, que després la reina el donà marquès d'Elx, entengueren en tractar, de manera secreta i molt cauta, [el] matrimoni de la reina amb el sereníssim don Ferran d'Aragó, príncep de Secília, fill i legítim successor del rei don Joan d'Aragó"12. D'aquesta manera imprecisa ens assabentem que Isabel no només cedí les viles reials que —presumptament— havia rebut com a dot del rei d'Aragó, sinó que les convertí en un marquesat per al seu súbdit castellà. En canvi, l'Onofre Esquerdo recull que "el títol de Marquès d'Elx, que donà el sereníssim Rei Don Ferran el Catòlic a Don Gutierre de Cárdenas [...]"13; de manera que ara ja no és la reina, sinó el rei, qui fa marquès aquest súbdit castellà. Tenint en compte que al 1469 en Pero Gonçales de Mendoça encara no era cardenal (ho fou a partir del 1472) i era un dels curadors de Joana la Beltranica, la qui serà rival d'Isabel al tron de Castella, i que per això no podia ser un negociador favorable a Isabel, si el tracte es feia a esquenes del rei de Castella i pare de Joana, és evident que el nom de fra Gonçales de Mendoça tapa el d'un personatge misteriós, probablement el del cardenal d'Espanya d'aquell moment, que no està gens clar qui era. Tot plegat fa l'efecte d'un despropòsit que no respon en absolut, com veurem, a la realitat, i que demostraria que tant els textos d'en Viciana com la història heràldica de la qual es nodrí l'Esquerdo ja havien passat per les mans dels censors.

En Salvador Perpinyà, a les seves Antigüedades y glorias de la villa de Elche, sembla que hauria de ser més precís, però notem que tampoc se'n surt: "Mort el rei don Joan, succeí en els seus estats i regnes el rei don Ferran, el qual en l'any 1470 féu segona donació a la seva muller, la reina donya Hizabel, de la vila d'Elx i el lloc de Crevillent. I després, en l'any 1481, passà a poder de l'excel·lentíssim senyor don Guterres de Cárdenas, comanador major de la província de Lleó, senyor de les viles de Maqueda i Torrijos, comptador major del rei nostre senyor i de la seva esposa"14. Atès que Joan II morí pel gener de 1479, seria l'any 1480 quan el rei Ferran faria "segona donació" a Isabel, perquè aquesta pogués cedir-ne el senyoriu, al seu torn, a Càrdenas. Quan hauria estat la primera donació? Dependrà de la història que ens creguem: si la que en fa titular a Aldonça el 1467, o la que en fa titular Isabel el 1469, perquè si existissin totes dues, la de 1480 seria la tercera donació. La nostra interpretació, d'entrada, és que hi hauria una primera donació, bé a Aldonça o bé a Isabel, i la segona, que hauria de confirmar la primera, tindria lloc el 1481, un cop tancats els problemes que Joan II no havia arribat a cloure amb la ciutat de Barcelona, com ens indicava en Carreras i Candi.

En Francesc Diago apunta que "el rei Ferran féu mercè d'Elx a D. Gutierre de Càrdenas per l'abril de 1418 [entenem que vol dir 1481], i arribà nova a Elx el 18 del mateix mes, i reunits en Consell, els de la vila resolgueren no donar-li la vila i guardar-la per al rei, ja que per privilegi d'Alfons IV, podia estar incorporada a la Corona Reial"15. El rei envia emissaris, i a la fi el secretari lliura l'alcàsser i torre amb data 11 de setembre a en Gaspar Fabra, i el rei els perdona des de Barcelona, a 20 de setembre de 1481, i dóna la vila a en Càrdenas16. Aquí notem que no és Isabel la Catòlica qui atorga Elx al seu súbdit, sinó que és el rei Ferran, en primera instància (abril 1481), i és novament Ferran II qui,

vençuda l'oposició del Consell il·licità (setembre 1481), en fa donació al beneficiari. I queda clar que el Consell d'Elx havia resolt de guardar la vila per al rei, no pas per a la reina.

En Pascual Madoz, al segle XIX, també diu que "després d'haver estat en diverses mans d'infants, [la vila d'Elx] passà a les de D. Gutierre de Càrdenas, per mercè del Rei Catòlic, l'any de 1481"17. Tot això voldria dir que aquestes viles reials no estaven en poder d'Isabel, sinó de la Corona Catalana.

Per l'historiador de les comarques alacantines Hinojosa Montalvo, "Joan II féu donació d'Elx i Crevillent al seu fill Ferran i a la seva esposa la princesa castellana Isabel, amb totes les seves rendes fins que pagués el dot en diners. Pels il·licitans allò suposava el lliurament de la vila al domini castellà, per més que don Joan tractés de presentar-la com a la futura reina d'Aragó, a la mort de la qual Elx revertiria a la Corona.

"Els temors dels veïns d'Elx es confirmaren el 24 d'agost de 1470 quan la reina Isabel féu donació de totes dues localitats al seu mestresala, el noble castellà Gutierre de Càrdenas, incloent-ne la jurisdicció civil i criminal. El Consell d'Elx s'acollí al privilegi alfonsí, jurat per Ferran II, en virtut del qual cap vila del regne, pertanyent al patrimoni reial, podia ser separada de la Corona, i es disposà a resistir qualsevol tropell"18.

De fet, prenguem la versió que en prenguem, la constant històrica és sempre la mateixa, i és que la baronia roman molt poc temps en mans d'Isabel de Castella, bé perquè en fa donació al seu comptador, bé perquè torna a la Corona revenuda per la ciutat de Barcelona el 1473. La nostra hipòtesi, però, va més enllà, i és que aquestes dues viles no foren mai d'Isabel ni del seu servidor Gutierre de Cárdenas, sinó de la tia de Ferran II, Aldonça Enríquez.

Si ens fixem en les notes biogràfiques d'aquell súbdit castellà, veurem que era fill del senyor de Cárdenas de la Rioja, que rebé les alcaldies de diversos alcàssers (La Mota, Carmona, Medina del Campo, Chinchilla i Almeria)19 com a mercès pels molts serveis prestats i per la seva actuació a la conquesta de Granada, i que fou senyor de Torrijos i –atenció–, segons el professor Ramón Ezquerra, d'Elche de la Sierra20 poblet muntanyenc de la província d'Albacete que no té res a veure amb Elx, i també de la Puebla del Maestre, de Gérgal i Bacares, i que d'ell davallen els marquesos de Villanueva del Fresno21 però Ezquerra no diu en cap moment que rebés de mans de cap dels Reis Catòlics el senyoriu d'Elx i Crevillent.

El biògraf de l'esposa d'en Càrdenas, en Miguel Antonio Alarcón, en canvi, ja converteix Gutierre en "Senyor dels Estats de Maqueda i Elx"22 i fins i tot el fa duc de Maqueda,23 quan la majoria de fonts consultades deixen clar que el primer duc de Maqueda fou el seu nét, en Bernardino de Cárdenas.

A continuació, anem al segle XVIII i segons el capellà reial Christoval Lozano, és el fill d'en Gutierre i pare d'en Bernardino, l'hereu Diego de Cárdenas, el "mereixedor de la dignitat Ducal, amb què l'honraren els Catòlics Reis", segons informació que en nota al marge remet a Haro 2 part., lib. 9., cap. 2024. Aquest clergue, com l'Alarcón, també diu que en Diego de Cárdenas era Senyor de "Maqueda, Torrijos y del Estado de Elche", però no s'especifica de quin Elx (si el valencià o el "de la Sierra") ni s'esmenta Crevillent. Que unes fonts atorguin el títol de primer Duc de Maqueda al pare, d'altres el donin al fill, i d'altres al nét, ens convida a sospitar que els títols i els dominis d'aquesta família han estat manipulats per mirar d'encobrir alguna realitat que no convenia.

Per acabar de reblar les contradiccions i el tremolor documental, veiem que, segons en Miquel Gual Camarena, Ferran d'Aragó atorga a en Gutierre de Càrdenas, mestre-sala d'Isabel, una casa de la moneda a Castella, la vila i fortalesa de Maqueda, cent mil maravedisos en els drets ramaders del port de Villarta, dos mil florins d'or, l'ús del segell reial i la comana d'Alpajer, tot plegat el primer mes de 1469 i com a compensació "pels seus treballs en pro del matrimoni"25. Evidentment, deu tractar-se de compromisos d'atorgaments, és a dir, previstos per al futur, quan Ferran esdevingui rei consort de Castella, perquè a primeries de 1469, el primogènit de la Corona Catalana no té cap mena de jurisdicció en el regne castellà, que sapiguem. En canvi, tot i estar en condicions de concedir-li algunes mercès en territori aragonès o valencià, només veiem la donació d'una bona suma en moneda valenciana, els dos mil florins d'or, i l'ús d'un segell reial, però no s'especifica de quin reialme. Tractant-se d'un súbdit castellà, hom s'atreveix a conjecturar que es tractaria del segell reial de Castella, i això ens situaria altre cop en el futur, quan Isabel i Ferran esdevinguin els monarques d'aquell reialme. Res no es diu, altre cop, d'Elx i Crevillent. En canvi, al Nobiliario Valenciano de l'Onofre Esquerdo llegim que el 1474, la reina li donà "l'Alcaldia i Tinença del Castell de Chinchilla, per tota la vida, juntament amb la comptadoria de la seva casa i cort".26 Hem de retenir aquesta dada combinada amb aquella altra, segons la qual Ferran (quan encara no és res de Castella) atorgà a Gutierre una Casa de la Moneda.

A la vista de totes aquestes informacions confuses, i atenent al fet que en Joan Ramon Folch IV de Cardona estava casat amb Aldonça Enríquez de Quiñones, i que en Gutierre de Cárdenas enllaçà amb Teresa Enríquez de Quiñones, entenem que alguns títols i trets biogràfics del matrimoni Cardona-Enríquez s'haurien atribuït als Cárdenas-Enríquez,

que per la gran similitud dels cognoms, fan de bon substituir en un manuscrit original. Endemés, la sospita es torna ferma quan hom detecta que en Gutierre nasqué, de forma indeterminada, "a finals de la primera meitat del segle XV"27, igual que en Joan Ramon Folch IV de Cardona (nat el 1446), i que en Cárdenas morí el 30 de gener de 150328, i en Joan Ramon Folch IV el 29 de gener de 1513, exactament 10 anys després, en una maniobra de suplantació molt típica de la censura. Les deixes testamentàries per a fundacions conventuals a Almeria que Gutierre ordena el 1503 a la seva esposa no seran dutes a terme fins al 151429, quan s'acaba de morir en Joan Ramon Folch IV, de manera que podem endevinar que seria Aldonça, duquessa vídua de Cardona, qui fa realitat les fundacions a les localitats que hauria rebut com a mercès el seu espòs, el Gran Conestable de la Corona Catalana, pels fets de la guerra de Granada que la Història atribueix a Gutierre de Càrdenas.

L'atorgament a Gutierre d'una casa de la moneda a Castella per part de Ferran, quan aquest encara no estava casat amb Isabel i no era, per tant, ni príncep-consort de l'hereva castellana, sembla la translació d'un privilegi català atorgat al cap de la casa de Cardona del qual sabem que, al segle XVI, era l'únic Gran d'Espanya que tenia el privilegi d'encunyar moneda. Així es desprèn del cronista de Felip II, Enric Cock, i de la relació que féu del viatge del monarca amb motiu del les Corts de Montsó de 1585. "A Arbeca es fan dinerets de coure que no passen en altres llocs; en aquests hi ha una àguila amb aquestes lletres: «De Arbeca». Crec que cap Gran d'Espanya pot fer moneda sinó aquest Duc"30. Aleshores, si el descendent del duc de Cardona és l'únic Gran d'Espanya que té aquest privilegi al segle XVI, és que en el seu moment qui l'obtingué era en Joan Ramon Folch de Cardona, com venim defensant, i no pas en Gutierre de Cárdenas.

Un altre indici d'usurpació de personalitat entre les dues famílies ens arriba a través d'una col·lecció de documents inèdits de la Història d'Espanya, un resum d'apunts històrics compilats durant el regnat de Carles V i nodrits, segons els seus historiadors, pel diari del Dr. de Toledo, metge de la Reina Catòlica, "i altres mil apunts reunits de diverses parts"31, on podem trobar un mateix succés repetit dues i tres vegades, però, en més d'un cas, amb profunda contradicció entre les versions. En Pedro Sainz de Baranda s'estranya, aleshores, de trobar la notícia del 17 d'agost de 1473, en què "nasqué D. Fernando, fill del Comanador major D. Gutierre de Cárdenas, a Sant Domingo de la Calzada, diumenge 17 d'agost cinc hores després del migdia anno Domini mccccclxxxiii". En nota 209 al peu, escriu: "També estava equivocat l'any, ja que deia mccccclxxiii [1473], però nosaltres hem posat mccccclxxxiii [1483], en què caigué en diumenge el dia 17 d'agost [...]. Però ni Haro (Nobiliario, lib. 9, cap. 18) ni Rivarola (lib. 4, cap. 70) donen a Gutierre de Cárdenas més de tres fills, a saber, D. Alonso, Dña. María i D. Diego: i així deu ser aquest un quart fill de qui no tingueren notícia els esmentats genealogistes"32.

Si, segons els genealogistes, els Cárdenas-Enríquez només van tenir tres fills i cap d'ells es deia Fernando, i al damunt l'any de naixença pateix un desfasament de deu anys, la nostra impressió és que aquest "Don Fernando" seria, en realitat, l'intent de fer constar en la família suplantadora un Fernando de Càrdenas Enríquez, el personatge destinat a substituir en Ferran Ramon Folch de Cardona i Enríquez, fill de Joan Ramon Folch IV i d'Aldonça, el qui serà segon duc de Cardona i que naixeria a l'entorn de l'any 1473. Al final, algun censor amb més criteri devia decidir que un fill "Fernando" resultaria massa evident, i va derivar-ho a un nét "Bernardo", que, com que té les vocals en el mateix ordre i moltes lletres coincidents, s'acabà de dissimular amb el "Bernardino de Cárdenas" que ens ha deixat la història.

La suplantació acaba de cobrar més versemblança, encara, si anem a la Crònica del rei Enric IV de Castella de l'Alonso de Palència, on llegim: "Per altra banda, l'arquebisbe de Toledo envià a Andalusia en Diego Rangel i en Juan de Cárdenas, tarragoní, abans anomenat Cardona, a sol·licitar dels magnats andalusos la voluntat dels quals poguessin guanyar, vots favorables al matrimoni projectat"33. Aquest apunt constitueix un veritable toc d'atenció: ens permet de constatar la facilitat amb què un català anomenat Cardona passa a ser conegut i definitivament enregistrat a les cròniques com a "Cárdenas".

Ara només ens faltaria, per coronar el pastís, la cirereta de trobar que el famós Gutierre de Càrdenas figurés en algun document anomenat com a Gutierre de Cardona, és a dir, la raríssima combinació de la seva personalitat castellana lligada al llinatge català que suplantarà. I sembla que hem tingut sort. Quan en Salvador de Madariaga ens relata l'escena de la rendició de Granada amb el lliurament de les claus de la ciutat per part del rei Boabdil, l'historiador afirma que Ferran el Catòlic les rep del monarca derrotat i a continuació les lliura a Íñigo López de Mendoza perquè efectuï la presa de possessió de l'últim reialme peninsular que s'incorpora a la monarquia hispànica. I aleshores diu: "Ja en possessió del preuat tresor [les claus], el comte de Tendilla amb el Comanador Major de Lleó, Don Gutierre de Cardona, seguits tots dos d'una multitud bigarrada de cavallers i precedits de la Creu i la Bandera, es dirigiren amb pas animós i solemne al mateix temps cap a l'Alhambra"34. No hi ha dubtes: per cronologia, pel títol de Comanador Major de Lleó, per la proximitat als sobirans: és ell, és inequívocament el mateix personatge que tothora trobem esmentat com a Gutierre de Càrdenas. De ben segur que les acadèmiques ments benpensants argüiran que aquestes confusions eren perfectament normals a l'època, i que, en funció de si l'escrivà era castellà o català, el cognom derrapava cap a l'idioma de l'escrivà sense gaires miraments ni, per descomptat, una sola gota de mala fe. No ho discutirem. Només ho

consignem, perquè en quedi constància, i com de passada llançarem a l'aire la pregunta: de quines fonts bevia en Madariaga? Perquè el tresor potser no serien, en aquest cas, les claus de Granada, sinó aquells documents on encara es va escolar una guspira de la veritat, i que és que el primer virrei de Granada fou un noble de la casa de Cardona.

En Vicens Vives, a les dues pàgines que dedica al dot d'Isabel de Castella a la Corona d'Aragó, ens aporta unes dades realment curioses sobre un altre Juan de Càrdenas, presumptament un noble castellà, que actua en representació d'Isabel. Segons les capitulacions de Cervera del 5 de març de 1469, l'esposa de Ferran rebria Borja i Magallón a l'Aragó, Elx i Crevillent a València i la Cambra de Siracusa a Sicília. "Cap d'aquestes ciutats veia amb bons ulls el manteniment d'una situació que, alienant-les de la corona reial, les feia vassalles d'un senyor particular, per bé que aquest fos l'esposa del monarca"35. Bo i així, Isabel envià a les corts de Montsó un representant gràcies a les gestions del qual, Joan II "expedí a principis de maig de 1471 una sèrie de privilegis tot cedint a la seva jove la possessió de les ciutats incloses en el seu dot. Tot i que només coneguem el text d'un d'ells –el del 8 de maig, relatiu a la Cambra de la reina de Sicília–, és indubtable que en aquelles mateixes dates es rubricarien les restants, a les quals després féu referència la cancelleria aragonesa".36 D'entrada, doncs, ja trobem a faltar el document que dóna la possessió d'Elx i Crevillent a Isabel. Sembla que només existeix el de la Cambra de Siracusa. A continuació, veiem que "a mitjan juliol es presentà a Montsó el noble Juan de Cárdenas amb la missió d'obtenir les executòries dels esmentats privilegis i passar a Sicília per a prendre possessió de la Cambra de Siracusa. D'acord amb els seus desitjos [els d'Isabel], Joan II féu estendre l'oportuna executòria per a l'illa (29 de juliol), al mateix temps que recordava a les autoritats valencianes, singularment en Pere Maça de Liçana, governador della Sexona, i al mestre racional d'Elx i Crevillent, en Pau Rosell, la necessitat de complir les provisions anteriors sobre el lliurament de totes dues ciutats a la reina Isabel, cosa que podria fer ara en la persona d'en Juan de Càrdenas o del seu procurador autoritzat (21 i 22 de juliol)"37. En Gual Camarena ens facilita la transcripció d'aquests documents, però els situa al 147038, i no al 1471, com sembla que ho fa en Vicens Vives. En l'ordre de Joan II al batlle d'Elx i Crevillent, en Pau Rosell, la naturalesa del lliurament a Isabel no es presta a equívoc: "Certificam-vos com nos havem donat e assignat la dita vila e los dits castell e loch, ab totes les rendes, drets, pertinencies e jurisdiccio a la illustrissima e cara filla nostra dona Ysabel, princessa de Castella e reyna de Sicilia, muller del illustrissimo e car fill nostre don Ferrando, rey de Sicilia e princep de Castella, per cambra empero de vida sua. La possessio de les quals e dels quals li havem promes e manat donar, segons poreu veure per la carta nostra que l'in havem feta. E com nostra voluntat sia complir per obra lo que per nos es stat promes, vos dehim e manam expressament e de certa sciencia, que a la dita illustrissima princessa, o a'en Joan de Cardenas o qualsevol procurador legittim de aquella, doneu e liureu realment e de fet la possessio de la dita vila e del dit castell e loch, jurediccio, mer imperi, rendes, drets e emoluments li responreu e pagareu, responre e pagar fareu per aquells a qui's pertangue, del dia que'l matrimoni fou consumat entre los dits illustrissimos princep e princessa, que fou a ... [blanc] del mes de octubre del any propassat, any M CCCC LXVIIII"39. Si aquest Juan de Càrdenas fos el nostre Joan (Ramon Folch IV) de Cardona, podria estar prenent possessió en nom de la seva esposa, Aldonça Enríquez, de les viles d'Elx i Crevillent. I la capital de la demarcació della Sexona (Xixona) era la ciutat d'Oriola. Al seu governador veiem que s'adrecen les cartes del rei Joan instant-lo a complir les provisions per lliurar les ciutats a la reina de Sicília. I les ciutats que se li lliuraven serien Alacant i Oriola. No costaria gaire, als censors del segle XVI, fer desaparèixer les provisions que anaven a favor d'Aldonça i mantenir les que van a nom d'Isabel, però canviant-hi els noms de les viles i ciutats, Alacant i Oriola, pels d'Elx i Crevillent, bo i transformant de passada en Joan de Cardona en un Juan de Càrdenas. L'operació de retoc és senzilla i altament productiva.

En Vicens Vives continua, aleshores, i constata que "la transferència d'Elx i Crevillent a Isabel no provocà cap problema d'importància. El 18 de novembre de 1471, a Duenyas la nova senyora donava o confirmava les ordenances municipals de totes dues viles, testimoni fefaent que la transmissió de poders s'havia efectuat sense alteracions"40. En Gual Camarena, però, en un altre dels seus treballs, ens dóna notícia de l'existència d'aquestes ordenances municipals donades a la vila de Duenyas, a 18 dies del mes de novembre de 1471, i en anotar-nos la signatura de la documentació, diu en castellà: "Arxiu del Regne de València, Justícia Civil, núm. 597. Manaments i Empares lib. 2n de 1657, mà 17, fol. 47 recte a 49 recte. Inclòs en la confirmació de les dites ordenances, feta per la reina a Toledo a 30 de gener de 1481. Catastròfica còpia de l'11 de juny 1657"41. Davant d'aquestes afirmacions, hom es pregunta: si Elx i Crevillent eren en poder d'Isabel el 1470 o 1471, "per cambra empero de vida sua" (per a tota la seva vida, entenem), com és que és Joan II qui negocia la restitució de la baronia a la Corona per part de la ciutat de Barcelona el 1473? I suposant que aquesta negociació es fes en nom d'Isabel per tancar definitivament, en temps de pau, la titularitat de les viles a favor d'ella, ¿com és que pel gener de 1481 Isabel confirma les ordenances municipals des de Toledo42 (confirmades deu anys abans des de Duenyas), però per l'abril del mateix any és el rei Ferran qui en fa donació a Gutierre, i davant la resistència del consell il·licità, és també Ferran qui hi envia emissaris i qui finalment perdona els qui s'oposaven a la voluntat reial? On és la titularitat d'Isabel "empero de vida sua"?

En un intent de trobar-hi explicació, gosem suggerir que Isabel podria haver signat les ordenances municipals no pas com a senyora d'aquestes viles, sinó com a lloctinent circumstancial del regne, si es trobava a Dènia (suplantada per Duenyas a la documentació) el 1471, o com a lloctinent de la governació d'Oriola, si era al seu senyoriu d'Alacant i

Ferran n'era absent. L'altra possibilitat és que aquestes ordenances municipals confirmades per Isabel siguin una de les típiques falsificacions interpolades per deixar "constància documental" que la reina de Sicília era la senyora d'aquestes localitats, tal com ens ho explica en Vicens Vives. El qualificatiu "catastròfica" que ens ha llegat en Gual Camarena i el fet de tractar-se d'una còpia feta el 1657, a gairebé dos-cents anys de distància –amb totes les modificacions que la voluntat censora pot haver infligit al document–, hauria d'encendre les nostres prevencions sobre la veracitat de la informació que aquesta còpia ens vol transmetre.

Arribats aquí, una sèrie de cartes datades entre el maig i l'agost de 1468 emboliquen encara més la qüestió, en manifestar-nos que les rendes d'Elx i Crevillent es comprometen per pagar les pensions d'un préstec de 10.000 florins al rei Joan II. Vegem-ne les tres notícies:

Cervera, 18 de maig de 1468.

"Carta de Joan II a les autoritats valencianes: mostra el seu acontentament pel préstec dels 10.000 florins, aplicable a la guerra catalana: deixarà en fiança unes perles de la infanta donya Joana i un collar del príncep don Ferran, primogènit i successor; igualment obligarà les rendes d'Elx i Crevillent"43.

Saragossa, 24 de juliol de 1468.

"Joan II aprova els capítols presentats pel consell de València per al préstec de 10.000 florins (110.000 sous), aplicables a les necessitats de la rebel·lió catalana. El seu fill don Ferran, rei de Sicília, promet i jura tornar la quantitat esmentada en un termini de cinc anys; a canvi, la ciutat percebrà les rendes d'Elx i Crevillent, restant com a garantia un collar de perles del rei"44.

Lleida, 26 d'agost de 1468.

"Joan II i el seu fill Ferran comuniquen als jurats d'Elx i de Crevillent, que han pres a préstec de la ciutat de València 110.000 sous, amb obligació de les rendes d'aquests dos llocs, que s'encarregarà de percebre en Pau Rosell, escrivà de ració"45.

En què quedem? Les rendes d'Elx i Crevillent es donen a Aldonça pel seu casament el març de 1467? Acte seguit, el 1468, es comprometen a favor de la ciutat de València pel préstec de 10.000 florins que els jurats valencians faciliten al rei Joan II? I mig any més tard, pel març de 1469, la baronia amb "la dita vila e del dit castell e loch, jurediccio, mer imperi, rendes, drets e emoluments" passen a constituir el dot d'Isabel al regne valencià?

Per les ordres de Joan II de juliol de 1470, a Montsó, sembla que en Pau Rosell havia d'abonar els drets de les dues localitats a Isabel des del dia en què es consumà el matrimoni amb Ferran, és a dir, del 18 d'octubre de 1469 en endavant. No les estava percebent la ciutat de València? No les havia de rebre Aldonça? En Miquel Gual ho justifica dient que "la possessió d'Elx i Crevillent es retardà per motius econòmics (doc. núms. 9, 10, 11 i 12), ja que el municipi valencià percebia part de les seves rendes, per un préstec de 10.000 florins d'or a l'esmentat monarca aragonès"46. El document 12, el darrer que fa referència a les qüestions econòmiques, és la resposta del Consell valencià a les declaracions de l'escrivà de ració Pau Rosell: "la donació d'Elx i Crevillent a la princesa de Castella no anul·la el dret de la ciutat a cobrar les rendes per l'abonament dels censals dels 10.000 florins prestats a Joan II; per tant, l'esmentat Rosell ha de continuar la percepció de les rendes"47. Eren unes rendes que donaven per a molt, sens dubte. Per acabar-ho d'adobar, aleshores, veiem que "en 1481, sembla que en Gutierre de Càrdenas no s'havia preocupat molt pel seu senyoriu, ja que es limità a nomenar mossèn Gaspar Fabra com a procurador, el qual s'encarregaria de prendre possessió de la vila en nom del seu senyor i de recaptar les rendes".48 D'aquest Gaspar Fabra, l'Hinojosa diu al seu diccionari medieval de la província d'Alacant: "Cavaller i cambrer del rei, del seu consell reial. Pel juny/juliol de 1480 renuncià a la batllia de la Vila Joiosa. El 15 de setembre de 1482 Ferran el Catòlic li concedí per tota la vida l'alcaldia del castell d'Alacant. El 20 de setembre fou revocat del seu càrrec de justícia de Guardamar. Intervingué en l'annexió del marquesat de Villena i en la conquesta de Màlaga (1487)"49. O sigui, que entre 1480 i 1482, en Gaspar Fabra, que és cambrer del rei i membre del seu consell reial, rep l'alcaldia del castell d'Alacant per tota la vida, i renuncia o és revocat dels altres càrrecs que li podrien exigir una ocupació presencial. Sembla un cas semblant al del batlle general de València, en Diego de Torres: també era cambrer del rei, i entenem que tant l'un com l'altre només podien compaginar la seva condició de cambrers reials i l'exercici dels seus càrrecs si el rei (i la reina) residien en determinades èpoques de l'any a València i a Alacant.

En síntesi, davant l'acumulació de tants contrasentits, ens inclinem a creure que fou Aldonça Enríquez qui rebé Elx i Crevillent per mercè reial de la seva germana Joana Enríquez, la reina, amb motiu del seu enllaç pel març de 1467. Altra cosa és si n'arribaria a percebre puntualment les rendes, en un període de guerra tan incert com el que vivien. Pel

novembre d'aquell mateix any 1467, el nuvi, en Joan Ramon Folch IV de Cardona, queia presoner a Viladamat en defensar la fugida del príncep Ferran, que s'escapà per ben poc gràcies als súbdits que, com el jove Gran Conestable, li cobriren la retirada50. Atès que la Diputació no alliberà en Joan Ramon Folch IV fins al 1470 en un intercanvi de presoners, seria una autèntica baixesa per part del monarca comprometre les rendes el 1468 a favor de València i prendre la baronia, el 1469, quan encara no se sap quin futur espera al seu marit, a Aldonça Enríquez, cunyada de Joan II i esposa de súbdit tan fidel, per concedir-la com a dot a Isabel de Castella. Admetem com a possible, si les rendes d'Elx i Crevillent eren tan folgades, que el rei les fes servir parcialment el 1468, amb l'aquiescència de la seva cunyada Aldonça, per garantir els préstecs que feia la ciutat de València en l'intent de liquidar com més aviat millor la guerra amb la Diputació catalana. Allò que sembla més inversemblant –ja ho hem dit– és que l'any següent es comprometessin les mateixes rendes com a dot per a Isabel, que aquesta les alienés més tard a favor d'un súbdit castellà, però el qual no apareix com a senyor de la dita baronia en algunes fonts biogràfiques, i que mentrestant, en altres fonts, qui apareix com a senyora és Aldonça. Hem vist que Ferran II feia donació de la vila des de Barcelona per l'abril de 1481. Isabel arribà a la ciutat comtal el 28 de juliol de 1481 i, si bé és veritat que es féu càrrec d'arbitrar en l'espinosa qüestió dels greuges creats per les confiscacions i donacions resultants de la guerra civil catalana51, ja no era a temps de decidir sobre la baronia que havia concedit el seu espòs uns mesos abans. I en una tessitura en què calia fer equilibris delicats per restituir senyorius als agreujats i per compensar els qui perdien dominis atorgats com a mercès reials, no sembla que la concessió de l'antiga baronia de Barcelona a un súbdit castellà fos la millor manera de guanyar-se el cor dels catalans amb el sentit de l'equitat i la justícia que s'espera d'un àrbitre imparcial. Si Isabel regalava les viles valencianes que havia rebut com a dot pel casament, en tot cas les havia de concedir a un súbdit català constret a renunciar a algun patrimoni al Principat, i a qui els reis tinguessin gran deferència pels serveis prestats a la Corona. En Joan Ramon Folch IV de Cardona i la seva esposa Aldonça Enríquez complien amb escreix aquests requisits. Però la nostra impressió és que Isabel no rebé mai la vila d'Elx i el lloc de Crevillent. En rebé unes altres i les conservà durant tota la seva vida, tal com s'estipulava "per cambra empero de vida sua".

Elx i Crevillent no arribarien a mans dels Cárdenas fins el 1521, quan el nét d'en Gutierre, en Bernardino de Cárdenas, les rebé segurament com a premi pel seu zel en la repressió de les Germanies a les terres de la governació d'Oriola52. Segons una pàgina electrònica de Grandes de España, aquest és el primer integrant de la família Càrdenas que figura com a senyor de les dues poblacions valencianes53. La mateixa pàgina, a la genealogia dels ducs de Cardona, ens confirma entre els títols d'Aldonça Enríquez el senyoriu d'Elx i de Crevillent54. Té sentit, tot plegat, quan veiem que Aldonça Enríquez mor el 18 d'octubre de 152055, moment en què la baronia torna a la Corona per defunció de la seva beneficiària vitalícia. En Pascual Madoz ja ens en dóna una pista quan al primer terç del segle XIX ens diu, a l'entrada de Crevillent al seu Diccionari Geogràfic, que "es pot esmentar repetides vegades aquesta població en la història nacional; particularment en el regnat de Carles I, ja que havent repetit aquest rei en 1520 la donació que n'havia fet D. Ferran el Catòlic a D. Bernardino de Càrdenas, duc de Maqueda, negà l'obediència a aquest senyor en 1521 tot al·legant raons per les quals es creia en dret de no ser separada de la corona. L'emperador envià el seu secretari Juan González de Villasimplici perquè la reduís a l'obediència del marquès, [però González] no ho pogué aconseguir. Foren els de Crevillent uns dels molts que s'agregaren als agermanats de València. S'apoderà d'aquesta vila Don Bernardino de Càrdenas amb l'auxili del marquès de los Vélez"56. I és el mateix Madoz qui, en referència a Elx, diu que els descendents d'en Gutierre en reberen el títol de marquesat per gràcia de Carles I el 1520, cosa que es contradiu amb la versió d'en Viciana, que deia que és Isabel qui ja havia fet marquès, no pas els descendents, sinó en Gutierre. "Els veïns d'Elx es declararen per les Germanies. L'assetjà el marquès, l'any 1521. Els habitants resistiren decididament els seus atacs; patí d'ells el marquès gran desfeta, i quedà ferit el seu germà D. Gutierre; però hagueren de sucumbir al marquès de los Vélez, que acudí en socors dels assetjadors"57. Aquí veiem, doncs, la causa més probable de la institució del marquesat: havent mort Aldonça el 1520, Elx i Crevillent s'incorporen de nou a la Corona. L'any següent, quan els Càrdenas acaben ferits i amb grans pèrdues en l'intent de reduir els agermanats al setge d'Elx, Carles I els compensa amb el senyoriu d'aquesta baronia i l'eleva a marquesat. Després d'això, no deu ser gaire difícil retocar els documents per deixar assentat que els Càrdenas-Enríquez ja eren senyors d'Elx i Crevillent i així tapar qui n'era la veritable senyora des de 1467, Aldonça Enríquez, duquessa de Cardona, segurament refermada en el senyoria per segona donació quan el seu nebot, Ferran II, ja és rei, el 1481. S'entén, aleshores, que els habitants d'Elx i de Crevillent s'oposessin a ser governats per qui els acabava de conquerir per les armes, el 1521, després d'uns quants anys d'estar sota uns altres senyors com els Cardona-Enríquez, i just quan s'acabaven d'incorporar de nou a la Corona per mort de la duquessa Aldonça.

Que aquell 1481 es produís un atorgament o segona donació sembla versemblant, per tal com a Oriola, amb data 9 de juny de 1482, "es tingué Consell [f. 147r] y es lixgué en aquell una lletra del marqués d'Elig sobre los mollons. Y la ciutat tantost respongué"58. I des d'Oriola, aleshores, el 29 de juny, "escriu la ciutat una letra a la vila de Elig fent-li asignació par a amollonar lo terme de Elig y Crevillent y Oriola"59. És a dir, que passats només uns mesos de la confirmació del lliurament de la baronia al nou senyor, es procedeix des d'Oriola a posar mollons, per ben delimitar els termes municipals o jurisdiccionals de la vila i el lloc, cal entendre. Després d'uns quants apunts en referència a aquests afers durant l'estiu de 1482, el 29 de setembre "es donà asiento aserca dels térmens de entre Oriola y Elig"60. I "a vint-y-

quatre de dembre [desembre] dit any, està lo asiento que·s prengué en los mollons de la present ciutat de Oriola i Clevillent. És de notar per a la pretensió de Albatera que diu que són seus los mollons"61.

Hi ha en aquests apunts una sèrie de detalls que criden l'atenció. D'entrada, que a instàncies del noble que, segons diverses fonts havia rebut Elx i Crevillent com a mercè aquest 1481, any de les primeres Corts Catalanes presidides per Ferran II, Oriola –com a cap de partit o de la governació– es disposés a amollonar els termes. Això és congruent cronològicament. Allò que ja no quadra és la denominació de "marquès d'Elig", que pica frontalment amb la majoria de notes biogràfiques d'en Gutierre. Ja ha quedat clar que Gutierre no fou ni marquès d'Elx, ni marquès d'Elche de la Sierra. També fa pudor de socarrim que Ferran li faci concessió de les viles, però sigui Isabel qui les eleva a marquesat, segons dos textos retocats: el d'en Viciana, que sabem que publicà la seva obra inicialment en català, però només ens ha pervingut en castellà, i el Libre de los actes, letres, privilegis y altres qualsevol provisions del Consell d'Oriola. És inversemblant no trobar en el present recull notícies d'aquest Consell tan important entre 1474 i 1482. I les que trobarem, han passat inequívocament pel bisturí dels cirurgians plàstics de la història, que són els censors. Només així s'explica que en unes biografies castellanes d'en Gutierre de Càrdenas no se'ns digui res de cap marquesat, ni d'Elx, ni de Crevillent, i en canvi d'altres ja el facin duc de Maqueda, però no ens diguin que és marquès, sinó només senyor, i en un tercer conjunt de fonts no es digui res del ducat de Maqueda, però en canvi se'l faci marquès d'Elx. La potinejada documental és de traca i mocador i només es pot justificar amb una paraula: censura. I tot això per emmascarar, d'una banda, la vida d'alguns Cardona-Enríquez cabdals en la història del segles XV i XVI, i, de l'altra, que Isabel de Castella havia percebut com a dot, en realitat, el senyoriu vitalici de la vila d'Alacant i la ciutat d'Oriola.

Pep Mayolas

1 JAUME SOBREQUÉS i CALLICÓ, "Elx i Crevillent, baronia de Barcelona (1391-1473)", Estudis d'Història de Catalunya; Editorial Base, Barcelona, 2008, vol. I, p. 211-212.

2 Ídem, p. 212.

3 El dret de lluïció era el dret que es reservava el venedor (en aquest cas, la Corona) de tornar a adquirir la propietat venuda pel preu mateix de la venda. Si la venda s'havia fet a carta de gràcia, com és el cas, significava que el comprador (la ciutat de Barcelona) havia signat un compromís notarial pel qual s'obligava a tornar a vendre al venedor els mateixos béns i al mateix preu, en el moment que el venedor ho desitgés. La carta de gràcia donava una base legal sòlida a la Corona per portar a terme la redempció del patrimoni reial alienat quan ho considerava oportú. Vg. MARIA TERESA FERRER i MALLOL, Diccionari d'Història de Catalunya; Edicions 62, SA, Barcelona, 1992, p. 626.

4 FRANCESCH CARRERAS y CANDI, "La Ciutat de Barcelona", Geografia General de Catalunya; Establiment Editorial de Albert Martín, Barcelona, s/d (principis de segle XX), p. 584.

5 J. SOBREQUÉS i CALLICÓ, ob. cit., p. 213.

6 F. CARRERAS y CANDI, ob. cit., p. 508.

7 Ídem, p. 509.

8 J. SOBREQUÉS i CALLICÓ, ob. Cit., p. 213.

9 NURIA COLL JULIÁ, Doña Juana Enríquez, Lugarteniente real en Cataluña (1461-1468); Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Patronato "Marcelino Menéndez Pelayo", Madrid, 1953, tom II, p. 190.

10 SANTIAGO SOBREQUÉS i VIDAL, Els barons de Catalunya; Editorial Base, Barcelona, 2011, p. 223.

11 ERNEST BELENGUER, Ferran el Catòlic Edicions 62 S.A., Barcelona, 1999, p. 71.

12 MARTÍ DE VICIANA, Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino [1564]; edició a cura de Joan Iborra, Universitat de València, València, 2002, p. 228.

13 ONOFRE ESQUERDO, Nobiliario valenciano; Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques - Conselleria de Cultura i Educació, Generalitat Valenciana, València, 2001, tom I, p. 91.

14 SALVADOR PERPINYÀ, Antigüedades y glorias de la villa de Elche; edició a cura de Vicent J. Escartí i Gabriel Sansano, Ajuntament d'Elx, Elx, 1995, p. 36.

15 P. M. Fr. FRANCISCO DIAGO, Apuntamientos para continuar los Anales del Reyno de Valencia desde el Rey Pedro III hasta Felipe II Acción Bibliográfica Valenciana, València, 1936, vol. I, p. 150.

16 Ídem.

17 PASCUAL MADOZ, Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de Alicante, Castellón y Valencia Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1987, tom I, p. 334.

18 JOSÉ HINOJOSA MONTALVO, Las tierras alicantinas en la Edad Media; Instituto de Estudios "Juan Gil-Albert", Alacant, 1995, p. 53-54.

19 MIGUEL ANTONIO ALARCÓN, Biografía compendiada de la Excelentísima Señora Doña Teresa Enríquez, "la Loca del Sacramento"; Imprenta de Federico Doménech, València, 1895, p. 17.

20 RAMÓN EZQUERRA, Diccionario de Historia de España; Alianza Editorial, SA, Madrid, 1979, vol. I, p. 681.

21 Ídem.

22 M. ANTONIO ALARCÓN, ob. cit., p. 17.

23 Ídem, p. 20.

24 CHRISTOVAL LOZANO, Los Reyes Nuevos de Toledo; Antonio Marín, Madrid, 1734, p. 179.

25 MIQUEL GUAL CAMARENA, El matrimonio de Fernando e Isabel (1469). Documentación valenciana; Separata del Homenaje al profesor Carriazo Sevilla, 1973, tom III, p. 5, nota 7.

26 O. ESQUERDO, ob. cit., tom I, p. 94.

27 Ídem, p. 13.

28 Ídem, p. 21.

29 M. ANTONIO ALARCÓN, ob. cit., p. 109.

30 HENRIQUE COCK, Relación del viaje hecho por Felipe II, en 1585, á Zaragoza, Barcelona y Valencia; Imprenta estereotipia y galva. de Aribau y Cª., Madrid, 1876, p. 109 de l'edició digital.

31 MIGUEL SALVÁ i PEDRO SAINZ DE BARANDA, Colección de documentos inéditos para la Historia de España; Imprenta de la Viuda Calero, Madrid, 1848, tom XIII, p. 7.

32 Ídem, p. 152.

33 ALONSO DE PALENCIA, Crónica de Enrique IV; Biblioteca de Autores Españoles, Ediciones Atlas, Madrid, 1973, vol. I, p. 271.

34 SALVADOR DE MADARIAGA, Vida del muy magnífico señor Don Cristóbal Colón; Editorial Sudamericana, Buenos Aires, 1940, p. 20.

35 JAIME VICENS VIVES, Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón; Institución Fernando el Católico (CSIC) de la Excelentísima Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 1962, p. 296.

36 Ídem.

37 Ídem.

38 M. GUAL CAMARENA, ob. cit., p.14 i 15, docs. 9 i 10.

39 Ídem, p. 15-16, doc. 10.

40 J. VICENS VIVES, Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón; ob. cit., p. 297.

41 MIQUEL GUAL CAMARENA, "Fernando el Católico, primogénito de Aragón, rey de Sicilia y príncipe de Castilla (1452-74). Notas y documentos"; Revista Saitabi Anuari 1950-1951, València, tom VIII, núm. 35-38, p. 31-32, doc. 113.

42 Posem en cursiva aquestes poblacions perquè creiem que, en ambdós casos, els reis Isabel i Ferran no es trobaven en aquests indrets on els situa la història oficial, sinó al regne de València.

43 M. GUAL CAMARENA, "Fernando el Católico, primogénito de Aragón, rey de Sicilia y príncipe de Castilla (1452-74). Notas y documentos"; ob. cit., p. 17, doc. 60.

44 Ídem, p. 18, doc. 65.

45 Ídem, p. 19, doc. 69.

46 M. GUAL CAMARENA, El matrimonio de Fernando e Isabel (1469). Documentación valenciana; ob. cit., p. 6.

47 Ídem, p. 17, doc. 12.

48 J. HINOJOSA MONTALVO, Las tierras alicantinas en la Edad Media; ob. cit., p. 54.

49 JOSÉ HINOJOSA MONTALVO, Diccionario medieval de la provincia de Alicante; Ediciones Mediterráneo, SA, Múrcia, 1986, p. 36.

50 J. VICENS VIVES, Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón; ob. cit., p. 190.

51 J. VICENS VIVES, Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón; ob. cit. p. 513.

52 JORDI BILBENY, "El Lazarillo de Tormes va ser escrit en català", estudi preliminar de La vida de Llàtzer de

Tormos, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2007, p. 214.

53 http://www.grandesp.org.uk/historia/gzas/maqueda.htm

54 http://www.grandesp.org.uk/historia/gzas/cardonadq.htm

55 http://anna-sebas.org/genealogia/familiaherrerosgalan/pafg177.htm

56 P. MADOZ, ob. cit., tom I, p. 291.

57 Ídem, p. 334.

58 ANTONI ALMÚNIA, Libre de tots los actes, letres, privilegis y altres qualsevol provisions del Consell d'Oriola; edició a cura d'Antoni Mas i Miralles, Universitat de València, València, 2008, p. 158.

59 Ídem.

60 Ídem, p. 159.

61 Ídem.